

Волянук І. О.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови і літератури та методик їх навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ «ДУША» У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ БОРИСА ХАРЧУКА

Анотація. У статті проаналізовано за різними класифікаційними схемами фразеологізми з компонентом «душа», що функціонують у прозових творах Бориса Харчука. З'ясовано, що з погляду структури найчисельнішу групу з-поміж виявлених сполук становлять фразеологізми-словосполучення, на другому місці за кількісним показником – фразеологічні одиниці (ФО) зі структурою речення, поодинокими прикладами засвідчені фразеологізми-словоформи.

Послугуючись семантичною класифікацією В. Виноградова, аналізовані фразеологізми розмежовано на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення та фразеологічні вирази. Найбільш чисельною, за нашими спостереженнями, є група фразеологічних єдностей (36 одиниць). Кількісно дещо поступаються цій групі фразеологічні сполучення (16 ФО) та фразеологічні вирази (12 ФО). Зовсім небагато аналізованих фразеологізмів налічуємо у групі фразеологічних зрощень (8 одиниць).

Із погляду семантики досліджувані фразеологізми також об'єднано у синонімічні ряди та антонімічні пари. Тож систематизований матеріал дозволив виокремити 10 синонімічних рядів, із-поміж яких найбільш розгорнутим є ряд фразеологізмів-синонімів із різними відтінками значення «відчувати жаль, хвилюватися» (19 ФО). П'ять фразеологізмів із компонентом «душа» об'єднано семантикою «померти». Інші синонімічні ряди є закритими, оскільки представлені двома-трьома фразеологічними одиницями.

Антонімічні пари формують фразеологізми на зразок: *вливатися в душу – пловати в душу; відкрити душу – у глибині душі, в душі; кам'яна душа – добра душа; продали чорту душу – обавити душу* та ін.

Проведений аналіз переконує в кордоцентризмі, індивідуалізмі та тейзмі як основних рисах творчої манери Бориса Харчука. Досліджувані ФО з компонентом «душа» є багатим мовним матеріалом, вони різноманітні як у структурному, так і у семантичному аспектах. Їхнім джерелом найчастіше є живе мовлення сучасників автора.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, душа, класифікація, аналіз, семантика.

Постановка проблеми. Борис Харчук – видатна постать в українській літературі та культурі другої половини ХХ століття, «духовний феномен з когорти письменників-шістдесятників, прозаїк-новатор, який своєю творчістю стверджував концепцію життєвого, незапрограмованого характеру – характеру, що саморозвивається, тобто розвивається не в аспекті настанови автора, а завдяки своїм внутрішнім потенціям. ... Центром синтезованого уявою миття художнього світу в кожному із творів Б. Харчука є народний (національний) характер з його ментальністю, специфічним мисленням і світовідчуттям...»

[1, с. 4–5]. Для відтворення самобутнього національного колориту автор задіює низку образних засобів – різноманітні групи художньої лексики, із-поміж яких чільне місце посідають фразеологізми. Тож предметом нашої розвідки є фразеологічні одиниці з компонентом «душа», що функціонують на сторінках прозових творів автора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Бориса Харчука студійована переважно в літературознавчому аспекті у працях О. Василюшина, С. Гречанюка, А. Гурбанської, В. Дончика, І. Співак, М. Ткачука, Г. Штона та ін. Лінгвістичні особливості творчого доробку письменника досліджено меншою мірою. Це, зокрема, статті, що присвячені вивченню граматичних (морфологічних і синтаксичних) особливостей прозових творів автора, В. Барчука, О. Гандзюк, Н. Тишківської. Лексико-стилістичний аналіз окремих творів Б. Харчука здійснено Т. Вільчинською, І. Волянук, У. Гринишин, А. Ковтун, Н. Парасін. Вагомим здобутком колективу науковців Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка є видання словника «Фразеологія творів Бориса Харчука» [2]. Функціонуванню фразеологізмів у художньому доробку письменника присвячені публікації Н. Венжинович, Н. Лісняк, С. Панцьо, Н. Свистун.

Так, у статті Н. Венжинович «Фразеологічна картина світу у творах Бориса Харчука» на конкретних прикладах проілюстровано мовну майстерність письменника. Авторка наголошує, що саме за допомогою фразеологізмів письменник різнобічно зображує навколишню дійсність і творить неперевершені художні образи [3, с. 290–295]. Н. Лісняк на матеріалі повісті Б. Харчука «Йосип з гроша здачі» проаналізовано фразеологізми на позначення характеристики людини (рис характеру, особливостей поведінки тощо) [4, с. 323–327]. Головна редакторка словника «Фразеологія творів Бориса Харчука» С. Панцьо в окремій публікації висвітлила питання про принципи укладання названої довідкової праці, навела загальну схему словникової статті, вказала джерельну базу та ознайомила з матеріалом словника [5, с. 334–340]. Н. Свистун проаналізовано фразеологізми Б. Харчука, що функціонують у творах збірки «Подорож до зубра». Авторкою виокремлено тематичні групи фразеологічних одиниць [6].

Фразеологізми з компонентом «душа» у прозових творах Бориса Харчука становлять чисельну групу й досі не були об'єктом наукових студій. З огляду на це тему нашої статті вважаємо **актуальною**.

Метою розвідки є дослідження фразеологічних одиниць із компонентом «душа», що функціонують на сторінках прозових творів автора. Для реалізації вказаної мети вважаємо за необхідне виконати такі **завдання**:

- систематизувати фразеологізми з компонентом «душа»;
- проаналізувати граматичну будову виявлених фразеологічних одиниць;

– класифікувати фразеологізми за семантичним принципом.

Виклад матеріалу. Фразеологізми, як відомо, – це стійкі, семантично неподільні сполуки слів, які у процесі мовлення відтворюються як готова словесна формула, функціонують у мові на одному рівні з окремими словами та становлять частину лексичного фонду української мови. Фразеологія української мови формувалася упродовж багатьох століть, акумулюючи в собі досвід народу – носіїв мови. Саме тому в цих лексичних одиницях так яскраво відображено національний дух, світогляд, мислення українців. «Фразеологічні одиниці (далі –ФО) як образні засоби, які вживають у художньому тексті, характеризують відтворюваність, метафоричність, функціонування з метою створення відповідного експресивного ефекту, вираження емоційності. ФО містять оцінку (негативну чи позитивну) того чи того явища. Їх також використовують для вербалізування стереотипної ситуації» [7].

Щодо особливостей функціонування ФО з компонентом «душа» у творах Бориса Харчука, найбільш влучну та переконливу відповідь знаходимо у висловлюванні самого ж автора: «Письменник на основі людської душі досягає істинності людини в реальному світі. А шлях до душі – це правда. І цей шлях не існує, його просто нема поза любов'ю, чесністю, совістю – поза тими поняттями, що не можуть бути розщепленими, знівельованими...» [8, с. 34]. Творчість митця – це гімн людяності, любові та правді; це крик душі через трагізм у долі України. Тож не випадково аналізована нами група фразеологізмів є чисельною. За матеріалами словника «Фразеологія творів Бориса Харчука» [2] налічуємо 72 ФО з компонентом «душа». Вони різноманітні як за структурою, так і за семантичними відтінками. Тому, на нашу думку, це багатий матеріал для вивчення фразеології української мови як у шкільному курсі, так і у вищих навчальних закладах на філологічних спеціальностях.

Так, за структурними особливостями досліджувані фразеологізми можна поділити на 3 групи:

- фразеологізми-словоформи;
- фразеологізми-словосполучення;
- фразеологізми-речення.

Найчисельнішою з-поміж них (див. діаграму 1) є група фразеологізмів зі структурою словосполучення – 42 одиниці. Наприклад: *берегти душу, вилити душу, відвести душу, добра душа, душа не з лопуцька, зачіпати душу, жити душа*

в душу, кам'яна душа, розбита душа, обавити душу, розчинити душу і под.

Значно меншу кількісну групу (див. діаграму 1) становлять ФО зі структурою речення – 27 одиниць. Наприклад: *бачити, що в душі; горіла душа; душа просилася з грудей; душа душу чує; душа нашіла морозом; душа не горить; на душі чисто; продати чорту душу* та ін.

Лише трьома прикладами засвідчені фразеологізми-словоформи: *в душі, на душі, на душу*.

Послугуючись семантичною класифікацією В. Виноградова, в основу якої покладено врахування ступеня поєднуваності складових частин ФО та співвіднесеність значення усього вислову зі значенням його компонентів, аналізовані фразеологізми поділяємо на чотири групи:

– фразеологічні зрощення (наприклад: *душа в п'ятах, душа тікає в п'яти, душа не з лопуцька, продавати чорту душу* та ін. (усього налічуємо 8 таких ФО));

– фразеологічні єдності (наприклад: *розчинити душу, вливатися в душу, в душу пловати, віддати душу, душа відпалахкотіла, впустити в душу, налягти на душу каменем, розбита душа* і под. (усього – 36 ФО));

– фразеологічні сполучення (наприклад: *берегти душу, добра душа, чисті душі, зацеміла душа, зачіпати душу* (всього – 16 ФО));

– фразеологічні вирази (наприклад: *душа, черства до болю; душа душу чує; жити душа в душу; на душі відлягло; ні живої душі* (всього – 12)).

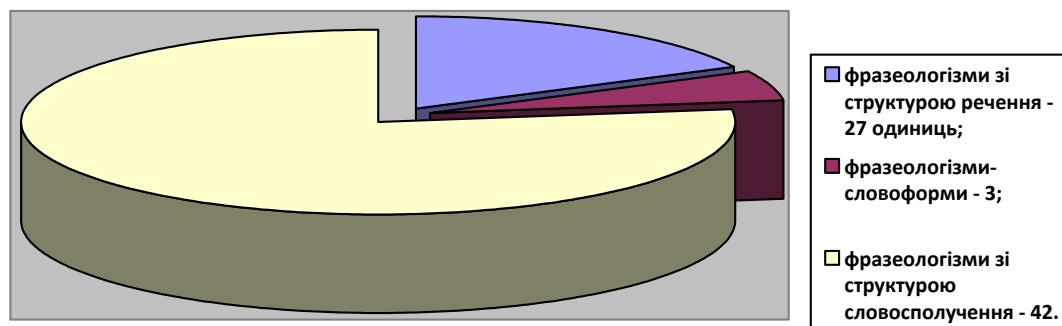
Кількісний розподіл виявлених ФО за семантичною класифікацією ілюструє наведена нижче діаграма 2.

Як відомо, фразеологізми, подібно до повнозначних слів, можуть вступати у синонімічні та антонімічні відношення, відповідно, об'єднуватися у синонімічні ряди чи утворювати антонімічні пари. З-поміж досліджуваних нами ФО з компонентом *душа* можна виокремити 10 рядів синонімів.

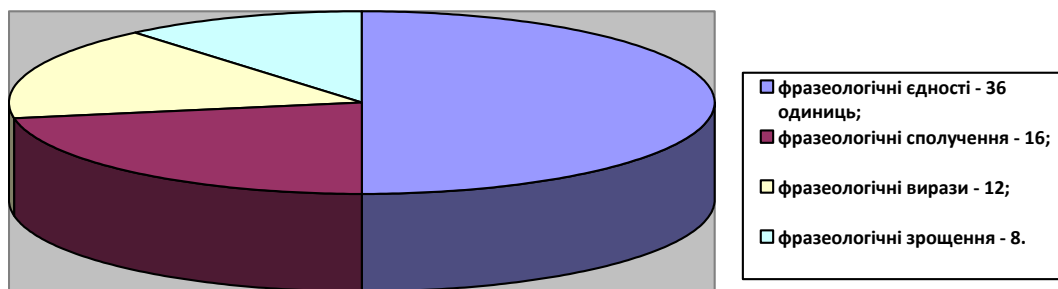
Найбагатшим у кількісному відношенні є ряд фразеологізмів із різними відтінками значення «відчувати жаль, хвилюватися»: *боліла душа, душа мліє, душа скаламутилась, душа розривається, душа терпне, зацеміла душа, за душу хапати, закипати в душі, збурити душу, клекотіло в душі, рвати душу, розбита душа, палити душу* (всього – 19 ФО).

П'ятьма фразеологізмами презентований ряд синонімів зі значенням «померти»: *віддати Богові душу, душа покинула, віддати душу, по душі дзвонити, душа відпалахкотіла*.

На третьому місці за кількісним показником – синонімічний ряд ФО із семантикою якісної характеристики людини.

Діаграма 1. Кількісний розподіл фразеологізмів з урахуванням структурних особливостей

Діаграма 2. Кількісний розподіл фразеологізмів за семантичною класифікацією

У значенні «чесні, добрі люди» у творах Б. Харчука функціонують фразеологізми: *добрі душі (добра душа), доброї душі людина та чисті душі*.

Інші синонімічні ряди переважно закриті, оскільки складаються з трьох або ж двох фразеологічних одиниць. Наведемо приклади:

- *душа в н'ятах, душа втікає в н'яти* – «боятися»;
- *душа, черства до болю, душа не болить, кам'яна душа* – «нечуйна, байдужа людина»;
- *за душею нема й ламаного гроша, за душею нічого нема, ледве душа в тілі* – «про дуже бідну людину»;
- *вилити душу, відвести душу, відкрити душу* – «ділитися думками»;
- *душа лежить, припасти до душі* – «відчувати прихильність, симпатію»;
- *бачити, що в душі, розчинити душу* – «уміти розпізнавати чийсь думки, наміри...; бути відкритим»;
- *жодної живої душі, ані душі, ні живої душі* – «нікого, жодної людини».

Проведений аналіз переконує нас у кордоцентризмі, індивідуалізмі та теїзмі як основних рисах творчої манери Бориса Харчука.

Аналізовані нами фразеологізми можна також згрупувати в антонімічні пари. Наприклад: *боліла душа, душа розривається* – *душа не болить; вливатися в душу* – *плювати в душу; відкрити душу* – *у глибині душі, в душі; кам'яна душа* – *добра душа; продати чорту душу* – *обавити душу; лізти в душу* – *не пхатись у душу* тощо.

Більшість наведених фразеологізмів часто функціонують у мовленні українців, виступаючи своєрідними національними маркерами та відтворюючи етнічний колорит. Разом із тим у творах Бориса Харчука знаходимо рідко живані в усному мовленні українців ФО. Наприклад: *душа не з лопуцька, збавляти душу, обавити душу, ступати по душах*. Пропонуємо розглянути ці ідіоми у цитованих контекстах.

«Велика та багата родина в Лопуха – кушніри, кравці, шевці – все ремісники, а не мужики. В кожного з них *душа не з лопуцька*. Вони в будень ходять ліпше, ніж інші про свято» [2, с. 179]. Фразеологізм *душа не з лопуцька* має значення «хто-небудь не байдужий до чогось; наділений позитивними рисами; сміливий, принциповий» [9, с. 278]. Прізвище Лопух, яке за семантичними конотаціями відразу викликає у читача негативне сприйняття персонажа, яскраво контрастує із семантикою фразеологізму *душа не з лопуцька*.

ФО *збавляти душу* має значення «пестити». На нашу думку, це індивідуально авторський фразеологізм. «Сонце

набрало сили. Стоїть над головами. Ясний, прозорий день *збавляє душу*» [2, с. 182].

«Очиститися духовно» – така семантика ідіоми *обавити душу*. «І він (Івка) повів усіх на поле. З ним матушка. І дибали за ним старі баби, дибала навіть Ярина, яка прибилася до церкви, щоб *обавити душу*» [2, с. 185].

Розглянемо у контексті твору «Облава» семантику ФО *ступати по душах*. «Тиха ніч зворохобилась. Вони почули тупу, погрозливу ходу, як безліч ніг несамовито ідуть, як хижо наближаються до хати, з вичовгом *ступать їм по душах*, розчавлюють». *Ступати по душах* – розчавлювати, нищити [2, с. 187].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Проведений нами аналіз фразеологізмів з компонентом *душа*, що функціонують у прозових творах Бориса Харчука, засвідчує лексичне багатство та оригінальність художнього стилю письменника, народність і ширість його творчого доробку. Досліджувані ФО різноманітні як у структурному, так і у семантичному аспектах. Їхнім джерелом найчастіше є живе мовлення сучасників автора.

Життєвим і літературним кредо митця завжди були честь і совість, саме тому так часто він апелює до душі. На жаль, не всі задуми Бориса Харчука змогли реалізуватися, проте чи не в кожному його творі виразно простежується протистояння одвічних понять добра і зла, правди і кривди, людяності та нелюдськості, чистоти душі й аморальності. Так, у незавершеному романі «Плач» («Плач ненародженої душі» або «Чорнобилль») автор наголошує: «Радіація совісті – *душі* – це набагато страшніше, ніж радіація звичайна. При звичайній просто вмирають, а радіація *совісті-душі* вражала, коли ніхто про радіацію не знав і не здогадувався» [10, с. 16].

За нашими спостереженнями, лексема *душа* входить не лише до складу значної кількості фразеологізмів, а й низки метафоричних і метонімічних перенесень, порівняльних зворотів як у художніх, так і в публіцистичних творах Б. Харчука. Тож перспективу подальших розвідок вбачаємо у продовженні досліджень лінгвістичних аспектів творчого доробку письменника.

Література:

1. Гурбанська А. Внутрішній монолог у творах Бориса Харчука (типи і функції). *Наукові записки. Серія: Літературознавство*. № 33. Тернопіль, 2011. С. 4–14.
2. Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / гол. ред. Панцьо С.Є. Тернопіль: Джура, 2012. 748 с.
3. Венжинович Н.Ф. Фразеологічна картина світу у творах Бориса Харчука. *Наукові записки. Серія: Літературознавство*. Вип. 33. Тернопіль: ТНПУ, 2011. С. 290–295.

4. Лісняк Н. Фразеологізми на позначення характеристики людини (на матеріалі повісті Б. Харчука «Йосип з гроша здачі»). *Наукові записки. Серія: Літературознавство*. Вип. 33. Тернопіль : ТНПУ, 2011. С. 323–327.
5. Панцьо С. Принципи укладання словника фразеологізмів у творах Бориса Харчука. *Наукові записки. Серія: Літературознавство*. Вип. 33. Тернопіль : ТНПУ, 2011. С. 334–340.
6. Свистун Н.О. Фразеологія творів Бориса Харчука (на матеріалі збірки «Подорож до зубра»). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Вип. 44. С. 262–265. URL: <https://lingvj.oa.edu.ua/articles/2014/n44/80.pdf>.
7. Філіп'як А. Розбудова української фразеології: індивідуально-авторські фразеологізми. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/article>.
8. Харчук Б. Відстоювати людину і людяність. *Українська мова і література в школі*. № 4. 1990. С. 34–36.
9. Фразеологічний словник української мови. Книга 1. Київ : Наукова думка, 1993. 528 с.
10. Харчук Борис. Плач. *Пранор*. № 6. 1990. С. 11–37.

Volianiuk I. Phraseologies with the component “soul” in the prose works of Borys Kharchuk

Summary. The article analyzes phraseology with the component “soul”, which function in the prose works by Borys Kharchuk, according to different classification schemes. It was found that in terms of structure, the most numerous group of identified compounds are phraseology-phrases, in second place in quantitative terms – phraseological units with sentence structure, single examples attested phraseology-word forms.

Using the semantic classification by V. Vinogradov, the analyzed phraseology is divided into phraseological mergers, phraseological unities, phraseological combinations and phraseological expressions. The most numerous, according to our observations, is the group of phraseological units (36 unities). Quantitatively, phraseological combinations (16 FU) and phraseological expressions (12 FU) are somewhat inferior to this group. Very few analyzed phraseologies are in the group of phraseological conjunctions (8 units).

From a semantic point of view, the studied phraseologies are also grouped into synonymous series and antonymous pairs. Therefore, the systematized material allowed to single out 10 synonymous series, among which the most detailed is a number of phraseological synonyms with different shades of meaning ‘feel sorry, worried’ (19 FU). The five phrases with the “soul” component are combined with the semantics of “to die”. Other synonymous series are closed because they are represented by two or three phraseological units.

Antonymous pairs form phraseologies such as: “to flow into the soul is to spit into the soul; to open the soul – in the depths of the soul, in the soul; stone soul – good soul; to sell the devil’s soul – to add a soul”, etc.

The conducted analysis convinces in cordocentrism, individualism and theism as the main features of Borys Kharchuk’s creative manner. The studied FU with the component “soul” is a rich linguistic material, they are diverse in both structural and semantic aspects. Their source is often the live speech of the author’s contemporaries.

Key words: phraseological unit, soul, classification, analysis, semantics.